

شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی (رویکردی به دانشگاه انقلاب اسلامی) [◇]

نیکو دیالمه ¹

چکیده

هدف: اساتید اثربخش، مربیانی‌اند که توانایی تعمیق یا تغییر در ساحت‌های شناختی، عاطفی و عملکردی متربیان را در جهت حیات طیبه دارند. هدف از نگارش پژوهش حاضر، دستیابی به مؤلفه‌های شایستگی این اساتید از خلال رهنمودهای اسلامی بود. **روش:** روش این پژوهش، تحلیلی-استنتاجی به شیوه تحلیل متن و جامعه پژوهش، کتب معتبر حدیثی از مکتب اهل بیت(ع) است. در این راستا، مؤلفه‌های اثربخشی از متن روایاتی که مستقیم یا غیر مستقیم ناظر بر آداب تعلیم و تعلم بود، استخراج و در قالب مفاهیم و مقولات طبقه‌بندی و الگوی مفهومی ارائه شد. **یافته‌ها:** یافته‌های تحقیق نشان‌دهنده 27 مؤلفه در پنج حیطه نگرش، ارزش، دانش، منش و کنش از صلاحیتهای شناختی، عاطفی و وظیفه‌ای بود. **نتیجه‌گیری:** در مدل اسلامی نگرش و ارزش، لایه‌های زیرین شایستگی و دانش و منش و کنش، لایه‌های رویین به شمار می‌روند که هر یک متضمن زیرمقوله‌هایی از جمله: نگاه موهبتی و امانتی به علم، شوق به انسان‌سازی، کارآمدی دانش، انگیزه الهی، اعتمادآفرینی، آزادمنشی، نقادپروری، پرهیز از خودستایی، اعتراف به عجز علمی و ... در اساتید اثربخش است.

واژگان کلیدی: اساتید اثربخش، شایستگی‌های زیربنایی، شایستگی‌های رونمایی، آموزه‌های اسلامی.

◇ دریافت مقاله: 97/06/30؛ تصویب نهایی: 97/12/10

1. دکتری الهیات و معارف اسلامی (گرایش تربیت اسلامی) از دانشگاه الامام الأوزاعی. بیروت- لبنان. دانشیار گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق(ع)/نشانی: تهران، دانشگاه امام صادق (ع) / شماره: 021-22215706 / Email: dialameh@isu.ac.ir

الف) مقدمه

بی تردید یکی از ارکان مهم دانشگاه تراز انقلاب اسلامی، اساتیدی‌اند که صلاحیتهای لازم را برای تربیت نسلی فرهیخته و باورمند به ارزشهای دینی و ملی در راستای فرهنگ انقلاب داشته باشند. گرچه در نگرش اسلامی علاوه بر نقش کلیدی خانواده،¹ دوستان و معاشران،² حکومت، الگوها و فضای فرهنگی³ نیز از عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری شخصیت فرد خواهند بود، اما بر کسی پوشیده نیست که همپای خانواده، استاد و معلم از مهم‌ترین عوامل مؤثر در تربیت‌اند و سهم بسزایی در تکوین شخصیت انسان دارند. بر این اساس، کیفیت هر نظام آموزشی به کیفیت معلمان آن وابسته است. اگر استاد واجد صلاحیت و شایستگی‌های لازم نباشد، چون میوه تلخ زودرس است که نیکو جلوه می‌کند، ولی کام انسان را تلخ می‌گرداند و چه بسا اعتماد شاگردان از وی سلب شود. توجه به کلیدی‌ترین جزء نظام آموزشی و سرمایه‌گذاری در جهت نهاده‌سازی شایستگی‌های لازم در آن، از ضرورت‌های دستیابی به دانشگاه اسلامی است که زمینه‌ساز تحولات اساسی در نسل جدید خواهد شد؛ زیرا استاد است که «محتوا را شکل می‌دهد، شیوه‌ها را ابداع می‌کند، اهداف را به تصویر می‌کشد و حرکت به سوی آینده را آغاز می‌نماید». (جیت‌ساز، 1390: 29)

جامعیت اسلام در مقام یک مکتب تربیتی و اهتمام آن به انسان‌سازی، اقتضای آن را دارد که آموزه‌های کارآمدی به منظور اثربخشی مربیان داشته باشد و راهکارهایی در این خصوص ارائه دهد؛ به ویژه آنکه در نگاه اسلام، جایگاه معلم فراتر از انتقال معلومات، به پرورش رساندن قوا و استعداد‌های متعلم در ابعاد گوناگون عقلانی، عاطفی و اخلاقی است و از آنجا که تعلیم و تربیت بزرگ‌ترین و دشوارترین مسئله‌ای است که انسان با آن درگیر است (کانت، 1374)، بنا بر این نمی‌توان چنین امر خطیری را به عهده شخصی گذاشت که صلاحیت لازم را برای این امر نداشته باشد.

در آموزه‌های اسلام بر این مهم تأکید شده که فردی که منصب تعلیم و تربیت را بر عهده می‌گیرد، باید پیش‌تر مراتب صلاحیت خود را برای چنین مقامی احراز کند؛ چنانچه امام علی(ع) می‌فرماید: «کسی که خود را پیشوای مردم قرار داد، باید پیش از اینکه به تعلیم دیگران بپردازد، خود را آموزش دهد». (نهج‌البلاغه: حکمت 73)

به ظاهر، فحوای کلام امام، ناظر به هدف‌گیری اثربخشی در فرایند آموزش است و نه موفقیت. آموزش موفق آموزشی است که در راستای فرایند یاددهی، دانشجویان آنچه از آنان انتظار می‌رود را یاد بگیرند؛ اما اثربخشی آموزش، امری فراتر از یادگیری ساده است؛ چه بسا اساتیدی که در تدریس خود موفق‌اند، اما اثربخش نیستند. موفقند؛ زیرا انتقال دانش به خوبی تحقق یافته، اما چنین کسانی الزاماً اثربخش نخواهند بود. اساتید اثربخش

1. «كل مولود يولد على الفطرة فإنما أبواه يهودانه أو ينصرانه» (ابن ابی الحدید، 1404، ج 6: 140)

2. «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): الْعُرُّ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ وَ قَرِينِهِ» (کلینی، 1407، ج 2: 375)

3. «لنأس علی دین ملوکهم...» (مجلسی، 1403، ج 2: 8)

شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی ♦ 297

مربانی‌اند که در راستای انتقال دانش، توانایی تعمیق و تغییر در ساحت‌های شناختی، عاطفی و عملکردی دانشجویان را در جهت اهداف متعالی دارند؛ امری که شاید بتوان از آن با عنوان یادگیری عمیق یاد کرد.

تا کنون پژوهش‌های متعددی در داخل و خارج کشور در این موضوع انجام شده و ویژگی‌های متفاوتی را برای استاد خوب ارائه داده‌اند. جدول‌های 1 و 2، بیانگر نتایج برخی از این تحقیقات است.

جدول 1: پژوهش‌های داخلی

پژوهشگران	یافته‌ها
شکورنیا و همکاران (1385)	ویژگی‌های حرفه‌ای استاد، مانند قدرت بیان و روش تدریس، مهم‌ترین عامل در ارزشیابی استاد است. ویژگی‌های علمی و فردی در اولویت‌های بعدی قرار دارند. (از دیدگاه دانشجویان)
قدمی و همکاران (1386)	خصوصیات آموزشی استاد مانند فن بیان و رعایت مهارت‌های تدریس، سطح علمی و تجربه، همچنین خصوصیات اخلاقی و نیز حفظ حرمت و احترام دانشجو توسط استاد، از مهم‌ترین عوامل مؤثر در برقراری ارتباط است. (از دیدگاه دانشجویان)
مظلومی و همکاران (1387)	توانایی برقراری ارتباط، داشتن تجربه تدریس و دانش عمومی در تدریس؛ انتقادپذیری، خلاقیت و آراستگی؛ توجه به مفاهیم ضروری، ارائه مطالب در نظم منطقی و تدریس به زبان ساده. (از دیدگاه دانشجویان)
قربانی و همکاران (1387)	مهم‌ترین خصوصیات یک استاد خوب دانشگاهی به ترتیب: تسلط استاد بر درس مورد تدریس، شیوایی بیان، نحوه سازماندهی و تنظیم درس و علاقه‌مندی به تدریس، بیشترین تأثیرات و قاطعیت و سختگیری، علاقه‌مندی به پژوهش و سابقه تدریس، دارای کمترین اهمیت شمرده شده است. (از دیدگاه دانشجویان)
عابدینی و همکاران (1389)	مهم‌ترین ویژگی‌ها به ترتیب: شیوایی بیان، خوشرویی و تسلط به موضوع درس. (از دیدگاه دانشجویان)
اسدی و همکاران (1394)	مهارت‌های آموزشی، ارزیابی نظام‌مند و منش فردی، مؤثرترین عوامل تدریس اثربخش (از دیدگاه دانشجویان) اما خصوصیات اخلاقی و عوامل ارتباطی نیز بدان اضافه می‌شود. (از دیدگاه اعضای هیئت علمی)
بنکداری و همکاران (1395)	ویژگی‌های استادان شایسته شامل 34 زیرمفوله در سه مقوله شناختی و عاطفی و رفتاری است. (از دیدگاه دانشجویان و مدیران گروه‌ها و اساتید)
خامسان و همکاران (1396)	توانایی استاد در انتقال توانمندی‌ها و ویژگی‌های خود به دانشجویان. (ویژگی تدریس اثربخش از دیدگاه اساتید)

جدول 2: پژوهش‌های خارجی

پژوهشگران	یافته‌ها
بین ¹ ، 2008	تسلط بر موضوع تدریس، دارای اندیشه‌های بلند در موضوعات تخصصی خود، علاقه‌مند به موضوعات وسیع‌تر از رشته خود، توانایی اندیشیدن فراسناختی، دارای انتظار بیشتر از دانشجویان خود، خلق‌کننده محیط آموزشی طبیعی، دارای شناخت از شکست‌ها و داشتن حس قوی در تعهد نسبت به جامعه دانشگاهی.
آگبیتسافا ² ، 2010	ادراک دانشجویان از اثربخشی تدریس، تسهیل یادگیری، ارتباطات اثربخش، ارزشیابی و بازخورد از دوره.
رووتمان و واتاوسکی ³ ، 2009	مهارت پرسیدن؛ ارتباط روشن، سازماندهی دروس، آغاز دروس با مرور و خاتمه با خلاصه، کاربردپذیری در همه موقعیت‌های یادگیری.
سلدین ⁴ ، 2005؛ نقل از: صفری، 1390	ارائه بازخورد به دانشجویان، ارائه مثال‌های روشن، پیوستگی ارائه مطالب، برخورد محترمانه با دانشجویان، یادگیری دانشجو محور، استفاده از روش‌های مختلف آموزش، پرورش تفکر قیاسی و استقرایی، پیوستگی و انسجام در بیان محتوا، تعیین اهداف، تسلط بر محتوا.

1. Bin
2. Agbetsiafa
3. Rüttnann & Vanaveski
4. Seldin

بر این اساس، پژوهش حاضر در صدد پاسخگویی به این سؤال اساسی است: با توجه به رهنمودهای اسلامی، مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش کدامند؟ به عبارت دیگر؛ چه ویژگی‌هایی در استاد، زمینه‌های تعمیق یا تغییر را در سه حیطه شناختی، عاطفی و عملکردی دانشجویان به وجود خواهد آورد؟

ب) روش پژوهش

روش این پژوهش، تحلیلی-استنتاجی از طریق تحلیل متن و جامعه پژوهش، کتب معتبر روایی و تاریخی از کلام و سیره معصومین (ع) است. نمونه پژوهش، روایاتی اند که مستقیم یا غیر مستقیم ناظر بر آداب تعلیم و تعلم در الگوهای اسلامی اند و به صورت هدفمند، بر اساس نیاز پژوهش و همسو با اهداف آن انتخاب و کدگذاری شدند و از میان آنها پس از پالایش، کدهای مرتبط‌تر، استخراج و تحلیل و در قالب مفاهیم و مقولات، طبقه‌بندی شد. همچنین از شیوه تشکیل خانواده حدیث به منظور درک بهتر مفاهیم احادیث بهره گرفته شد تا احادیث مشابه، هم‌مضمون و ناظر به یک موضوع محوری یا ناظر به یکدیگر، در کنار هم قرار گیرند و مقصود و معنای کلی احادیث استخراج شود. محققان کیفی هنگام صحبت از روایی تحقیق، معمولاً به واژه‌هایی همچون: باورپذیری، قابل دفاع و امانتدار بودن اشاره می‌کنند (فقیهی و عزیزاده، 1384: 11)؛ با پذیرش این معیارها به عنوان شاخصهای تحقیق کیفی، پژوهش حاضر به دلیل نقل داده‌ها (متن احادیث و روایات) از اسناد معتبر، شاخص امانتداری و انتساب داده‌ها به منبع وحی و معصومین (ع)، هر دو شاخص باورپذیری و قابل دفاع بودن را در حد بسیار بالایی داراست.

ج) مفهوم‌شناسی

1. شایستگی

صلاحیت یا شایستگی، مجموعه شناختها و گرایشها و مهارتهایی است که معلم با کسب و نهادسازی آنها در خود می‌تواند در جریان تعلیم و تربیت به پرورش عقلی، عاطفی، اجتماعی و معنوی فراگیران در جهت تعالی کمک کند (ملکی، 1380: 11). این شایستگی‌ها که مجموعه‌ای از شناختها و علائق، اهداف، توانمندی‌ها و مهارتهای استاد خواهد بود، صلاحیتهایی اند که مستقیم یا غیر مستقیم در فرایند تربیت دانشجو تأثیر داشته، او را از هدف اولیه آموزش موفق به مرتبه اثربخشی در ساحت‌های وجودی مخاطب سوق می‌دهد.

2. اثربخشی

درباره اثربخشی تعاریف گوناگونی ارائه شده؛ از جمله اینکه اثربخشی عبارت است از میزان تحقق اهداف و انجام موفقیت‌آمیز مأموریت. اندرسون در تعریف معلم اثربخش می‌گوید: معلمان اثربخش معلمانی اند که دستیابی به اهداف خاص را در نظر می‌گیرند، خواه این اهداف توسط خود آنان یا افراد دیگر (مدیران سازمان) تهیه و تدوین شده باشد. نتیجه منطقی این امر آن است که معلمان اثربخش باید دانش و مهارت مورد نیاز برای دستیابی به آن اهداف را داشته باشند و نیز باید بتوانند آن را در زمان مناسب و به شیوه مطلوب و مورد انتظار به کار گیرند. برخی

شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی ♦ 299

اثربخشی را تحولات، اعم از پایدار یا ناپایدار در زندگی تحصیلی و اجتماعی دانشجویان دانسته‌اند (برگرفته از: خداینده اوبلی و همکاران، 1393). مقصود از اثربخشی در این پژوهش، توانایی استاد در تعمیق یا تغییر در ساحت‌های شناختی، عاطفی و عملکردی مخاطبان با توجه به هدف حیات از دیدگاه اسلامی است.

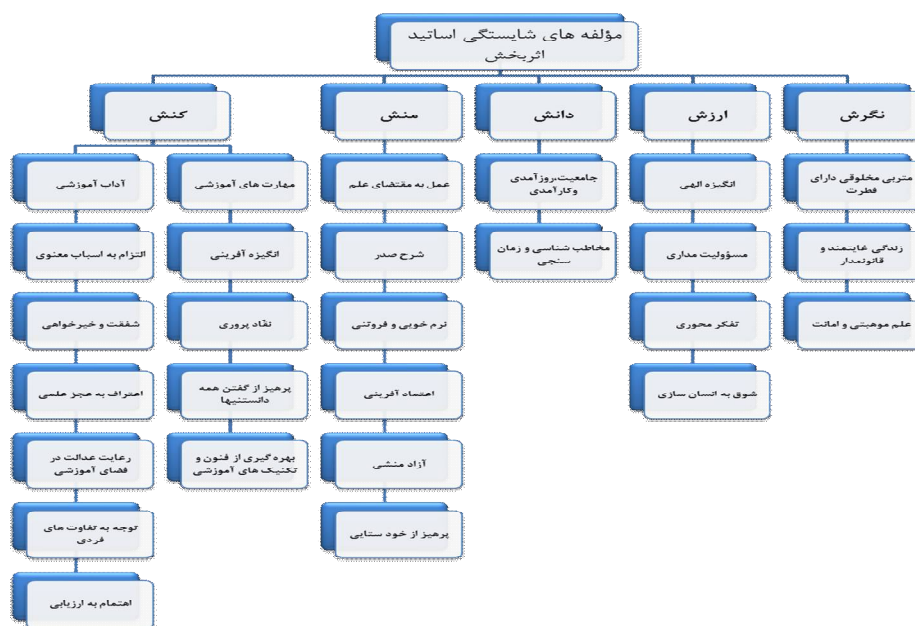
د) یافته‌های پژوهش

بررسی رهنمودهای اسلامی در حیطه تعلیم و تعلم نشان می‌دهد که در مجموع پنج مؤلفه در حیطه نگرش و دانش، چهار مؤلفه در حیطه ارزش، شش مؤلفه در حیطه منش و 12 مؤلفه در حیطه کنش و صلاحیتهای وظیفه‌ای، مشتمل بر آداب و مهارتهای آموزشی - تربیتی، از مهم‌ترین مؤلفه‌های اثربخشی اساتید به شمار می‌روند. برخی روایات مرتبط به موضوع در قالب داده‌های جدول 2 ارائه و با روش تحلیل محتوا و کدگذاری باز، مفاهیم و مقولات و سپس شرح هر یک از آنها نشان داده شده است.

جدول 3: برخی مفاهیم و مقولات استخراج شده از روایات معصومین (ع)

مقولات	مفاهیم	داده‌ها
نگرش	موهبتی بودن علم	امام سجاده (ع): «پس تو (معلم) باید بدانی که خداوند تو را برای شاگردانت قرار داده، به واسطه آنچه از علم به تو عطا کرده است». (حرآنی، 1363: 261)
	متربی مخلوقی دارای فطرت	«روی خود را متوجه آیین خالص پروردگار کن. این فطرتی است که خداوند، انسانها را بر آن آفریده. دگرگونی در آفرینش الهی نیست. این است آیین استوار، ولی اکثر مردم نمی‌دانند». (روم: 30)
دانش	کارامدی علم (علم نافع)	پیامبر (ص) درباره کسی که علم انساب می‌دانست فرمودند: آن علمی است که اگر کسی نداند، زیانی به او نمی‌رسد و چون کسی آن را بداند، سودی برایش ندارد. (کلینی، 1407، ج 1: 32)
	متناسب با مخاطب	امام سجاده (ع): «از جمله حقوق نصیحت خواه آن است که با کلامی با وی سخن بگویی که عقل او طاقت و توان آن را داشته باشد؛ زیرا هر عقلی دارای درجه‌ای از فهم است». (حرآنی، 1363: 269)
ارزش	اخلاص در یاددهی و یادگیری	امام صادق (ع): «آن کس که برای خدا علم می‌آموزد و برای خدا درس می‌دهد، در ملکوت آسمانها بزرگ شمرده شده است». (طوسی، 1414: 47)
	تکلیف‌مداری	امام علی (ع): «خداوند تبارک تعالی نادانان را متعهد نکرد که طالب علم باشند مگر اینکه قبل از آن، از اهل علم تعهد گرفت که آموزش دهند». (نهج البلاغه: ح 478)
منش	نرمخویی و فروتنی	«تواضع و فروتنی میوه علم است» (آمدی: 301). امام صادق (ع): «از دانشمندان خودبزرگ‌بین نپاشید؛ زیرا منش باطل شما، کلام حق شما را از بین می‌برد». (کلینی، 1407، ج 1: 36)
	آزادمنشی	امام صادق (ع): اگر عالمی را دوستدار دنیا یافید، او را در کار دین خود متهم سازید! زیرا هر دوستدار، در بند چیزی است که آن را دوست می‌دارد. (کلینی، 1407، ج 1: 46)
	الترام به اسباب معنوی	پیامبر (ص): «هر امر مهمی که در آن بسم الله نباشد، بی‌نتیجه است» (حر عاملی، 1409، ج 7: 170). در سیره عملی پیامبر (ص)، بر ختم درس به دعا و طلب غفران از خطاها نیز تأکید شده است. (شهید ثانی، 1409: 220)
	اعتراف به عجز علمی	امام صادق (ع): «دانشمند کسی است که وقتی درباره موضوعی از او سؤال می‌شود که نمی‌داند، می‌گوید خدا آگاه‌تر است». (مجلسی، 1403، ج 74: 419)
کنش	آداب پژوهش	امام سجاده (ع): «حق شاگردان تو آن است که ... نسبت به ایشان به عنوان یک خزانه‌دار علم، با محبت و دلسوزی و خیرخواهی عمل کنی». (حرآنی، 1363: 261)
		پرهیز از گفتن همه دانستی‌ها

هارنهای آموزش	نقاد پروری	امام علی (ع): «فقد کنندگان کلام باشید» (برقی، 1371، ج 1: 230؛ مجلسی، 1403، ج 2: 96)
	بهره گیری از فنون آموزشی	پیامبر (ص) برای تفهیم صراط مستقیم و راههای انحرافی در جلوی خود روی زمین خطی مستقیم کشید و فرمود این راه خداست و راههای دیگری در اطراف آن کج و معوج و فرمود این راههای شیطان است. (الصالحی الشامی، بی تا، ج 9: 400)

شکل 1: الگوی مفهومی مؤلفه های شایستگی اساتید اثربخش (مؤلف)

1. نگرش

مقصود از نگرش، تصویر ذهنی انسان از دنیا و پیرامون آن است. تصویر ذهنی انسان، چارچوبی است که میدان اندیشه و عمل وی را تثبیت می کند و شکل می دهد (نصتی، 1389). در نظر برخی، نگرش مکانیسم پنهانی است که رفتار را هدایت می کند (کریمی، 1379). در فضای تعامل استاد و دانشجو، تلقی استاد از متربی در مقام یک انسان، در کنار زاویه دید او به جهان هستی و زندگی و علم به مثابه محتوای تبادل، تأثیر بسزایی در فرایند تعلیم تربیت دارد.

یک (متربی، نماد مخلوقی دارای فطرت: از منظر قرآن کریم، انسان اشرف مخلوقات (اسرا: 70)، دارای عقل و قدرت انتخاب (انسان: 3؛ بقره: 242؛ انعام: 32)، تربیت پذیر (اسرا: 24؛ نسا: 140) و دارای فطرت با گرایش به ساحت ربوبی (روم: 30).

شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی ♦ 301

اعراف: 172) است. این تلقی از انسان، تلاشهای استاد را در مسیر رشد تحت تأثیر قرار خواهد داد. برای مثال، استادی که فطرت مرتبی را متوجه ساحت ربوبی می‌داند، توجه دارد که بهترین سبک تربیتی، بیداری درونی است؛ زیرا قرار نیست چیزی از بیرون به درون راه یابد، بلکه بناست آنچه در درون است به بیرون راه یابد (کربمی، 1379: 133). بدین سان، تربیت چیزی جز فطری ماندن؛ یعنی سالم نگه داشتن فطرت انسانی نیست و رشد بایستی در مسیر شکوفایی این فطرت صورت گیرد.

دو) زندگی عرصه‌ای غایب‌مند و قانون‌مدار: در تعالیم قرآنی یکی از رسالت‌های انبیا در مسیر تربیت انسان، تبیین هدفمند بودن حیات انسان و توجه دادن افراد به غایتی است که همه جهان به سمت آن حرکت می‌کنند (آل عمران: 191، ص: 27). برترین مرییان بشر می‌کوشیدند به مخاطبان خود بیاموزند که اجتماع انسانی نیز همانند عالم طبیعت، قانونمند و تحت حاکمیت سنت‌های الهی است (احزاب: 62؛ اسراء: 77). مقصود از سنت‌های الهی، فعل همیشگی خداوند در برابر اعمال و رفتار آدمیان است. بر این اساس، عرصه حیات بشری، بستری است که به دلیل قانونمند بودن در برابر انتخاب‌های آدمیان، دو زمینه مهم را برای انسان فراهم خواهد آورد: اول، امکان دستیابی به رفتار مطلوب انسانی از طریق آگاهی از قوانین اجتماعی و دوم، معنادار دانستن حوادث روزگار و عبرت‌گیری از آن برای اصلاح عمل و انتخاب صحیح. (دیالمه، 1390: 101؛ صدر، 1369: 82؛ آصفی، 1385: 29)

اساتیدی که خود بر این باورند، دانشجویان را هرچند نامحسوس، به چنین نگرشی نزدیک می‌کنند تا ضمن باور به اختیار انسان، از طریق آگاهی از قواعد زندگی، به انتخاب‌های صحیح دست بزنند.

سه) علم، حقیقتی موهبتی و امانت: در جهان‌بینی توحیدی، مبدء تمام فضایل از جمله علم و دانش، حق تعالی است؛ به گونه‌ای که هر انسانی که در این جهان بهره‌ای از علم و دانش داشته باشد، باید آن را موهبتی الهی دانسته، خود را امانتدار و واسطه‌ای برای تسهیم این موهبت با سایر بندگان به شمار آورد. امام سجاده (ع) در تبیین جایگاه استاد و معلم می‌فرماید: «تو (معلم) باید بدانی که خداوند تو را برای شاگردانت قرار داده، به واسطه آنچه از علم به تو عطا کرده است». (حرانی، 1363: 261)

نگاه موهبتی استاد به علم و دانش، در تمام رفتارهای او تأثیرگذار خواهد بود. با این نگاه، استاد خود را رسولی از جانب خداوند می‌داند که باید همه دانش خود را در خدمت رشد و تعالی دانشجو قرار دهد. تعبیر «خازن» برای رهبر علمی در رساله حقوقیه امام سجاده (ع)، ناظر به همین نگاه توحیدی است.

2. ارزش

ارزشها مفاهیم اعتباری‌اند که انسانها در مقام عمل به آنها پایبندند و بر اساس آنها عمل صورت می‌پذیرد. باید‌ها و نبایدهای ارزشی، مجموعه صلاحیتهای عاطفی استاد؛ یعنی علایق و گرایشهای او در ساحت تعلیم و تربیت است.

یک) انگیزه الهی: ارزش هر عمل به نیت آن است. بر این اساس، در نگرش توحیدی، اخلاص از ارزشهایی است که در تعلیم و تربیت، از ارکان مهم اثربخشی به شمار می‌آید. شاید سر اینکه در روایات معصومین (ع) یاددهی

و یادگیری با خدامحوری ارزش ملکوتی می‌یابد، همین است که پیامدهای آن از سنخ آثار مقطعی و زودگذر نیست. امام صادق(ع) می‌فرماید: «آن کس که برای خدا علم می‌آموزد و برای خدا درس می‌دهد، در ملکوت آسمانها بزرگ شمرده شده است (طوسی، 1414: 47). در مقابل، برخی روایات نیز به آسیبهای تهدیدکنندهٔ جویندگان علم در این مسیر اشاره دارند؛ پیامبر(ص) می‌فرماید: «علم را یاد نگیرید تا به وسیلهٔ آن با سفها و علما جدال کنید و توجه مردم را به خود جلب کنید. با سختن آنچه نزد خداست را طلب کنید که آن با دوام است و باقی می‌ماند و آنچه غیر خدایی باشد، از بین می‌رود» (شهید ثانی، 1409: 135).

دو) مسئولیت‌مداری و تکلیف‌محوری: تلاش برای رشد شاگردان به عنوان تکلیف و مسئولیت استاد به واسطهٔ علمی که خداوند به او داده است، از مؤلفه‌های تأثیرگذار است. امام صادق(ع) می‌فرماید: «خداوند از جاهلان عهدی نگرفته مگر اینکه قبل آن، از عالمان عهدگرفته که دانش خویش را به آنان که نمی‌دانند بیاموزند؛ زیرا علم قبل از جهل بود» (کلینی، 1407: ج 1: 41). بنابر این، استاد اثربخش، نشر دانش و اهتمام به رشد معرفتی دیگران را تکلیف و تعهد دینی و انسانی می‌داند و نه صرفاً شغل اجتماعی یا منتهی بر دانشجویان! چنین اساتیدی بالاترین ارزش را زمانی می‌دانند که توانسته باشند به عهد خود در برابر نعمت علم، عمل کنند. این احساس در تمامی لحظات تعامل با دانشجو تأثیرگذار و برای او قابل درک است.

سه) تفکر محوری: در مکتب اهل بیت(ع)، علم و آگاهی مقدمهٔ تفکر است و علمی که چنین هدفی را به ارمغان نیاورد، بی‌ارزش است. امام صادق(ع) شاگردان خویش را بر این امر تربیت می‌کردند: «آگاه باشید در علمی که با فهم و دریافت درست همراه نباشد، خیری نیست و در قرائتی که با تدبّر نباشد، خیری نیست» (کلینی، 1407: ج 1: 36). اساتید اثربخش به ارزش تفکر بیش از ارزش انتقال دانش پی برده‌اند. کسانی که سطحی‌نگر نیستند و از پرورش انسانهای سطحی‌نگر و آسان‌پذیر نیز اجتناب می‌کنند، دانشجویان را به شیوه‌های مختلف وادار به اندیشیدن می‌کنند.

چهار) شوق به رشددهی: تعلیم و تربیت در اسلام صبغهٔ الهی دارد و از مظاهر فعل خداست (بقره: 31؛ عن: 5) و بنیان رسالت انبیا نیز بر همین مسئله نهاده شده است (بقره: 129). بر این اساس، نقش آفرینی در مسیر رشد انسانها، اولویت اول اساتید اثربخش است و آنان به اهمیت این امر کاملاً واقفند. نگرش زکات‌گونه به نشر علم که در برخی روایات بدان اشاره شده است (کلینی، 1407: ج 1: 41)، ویژگی حریص بودن در نشر آنچه دانشمند بدان دست یافته است را رقم می‌زند. رسول خدا(ص) در اثنای جنگ خیبر فرمودند: یا علی! اگر خداوند یک نفر را به دست تو هدایت کند، از همهٔ آنچه خورشید بر آن می‌تابد برتر است (حر عاملی، 1409: ج 6: 211). مکتبی که در فضای رویارویی با دشمن نیز اولویت اول آن هدایت و رشد است، مربیانش نیز بهترین زمانها را زمانی می‌دانند که سؤالی را پاسخ دهند یا غبار شبهه‌ای را از اذهان بزدایند، حتی اگر این امر در اثنای یک نبرد نظامی باشد. چنانچه آنگاه که عربی بادیه‌نشین در جنگ جمل از امام علی(ع) پرسید: آیا شما می‌گویید خدا یکی است؟ و مردم به او هجوم آوردند که آیا نمی‌بینی امیرالمؤمنین(ع) در حال تقسیم لشکر است؟ امام فرمودند: رهایش کنید؛ آنچه اعرابی از آن می‌پرسد، همان چیزی است که ما برای آن با این قوم می‌جنگیم. سپس حضرت به تفصیل به او پاسخ گفتند (صدوق، بی‌تا: 83). تأمل در سیرهٔ عملی معصومان(ع) نشانگر آن است که این بزرگواران بیشتر آموزشهایشان در فرصتهای غیر رسمی و در تعاملات

شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی ♦ 303

عادی با شاگردان بوده است. حتی اگر آنان سؤالی نمی‌کردند، خود با طرح سؤال یا به بهانه‌ای دیگر به بیان مطالب مورد نیاز آنان می‌پرداختند (حسینی‌زاده، 1385: 59). این ویژگی جز از استادی که شوق به رشد انسانیت دارد، بروز نخواهد کرد.

3. دانش

علم، ارزش افزوده انسان است. امام علی (ع) در خصوص این واقعیت می‌فرماید: «در شرافت و بزرگی علم و دانش همین کافی است که کسی که آن را به خوبی ندارد، آن را ادعا می‌کند و هرگاه مردم بگویند او دانشمند است، شاد می‌شود (لیبی الواسطی، 1376: 387). در فرهنگ اسلامی، سطح دانش و کیفیت عرضه آن با میزان اثربخشی در متربیان، رابطه معناداری دارد که به اهم آنها در ادامه اشاره می‌شود.

یک) جامعیت، روزآمدی و کارآمدی علم: سطح دانش استاد، اولین شاخص اثربخشی در دانشجو است. احاطه علمی به موضوع تدریس و آگاهی از روشهای آموزش، توسعه و به‌روز بودن دانش، از جمله صلاحیتهای تأثیرگذار در خلق محیط یادگیری است. از طرف دیگر، کارآمدی و توجه به مفید بودن دانش، نکته مهمی است که در فرهنگ اسلامی با اصطلاح «علم نافع» به آن اشاره شده است. رسول خدا (ص) صاحبان علم را به دانشی که اگر کسی آن را نداند، زبانی به او نمی‌رسد و چون کسی آن را بداند، سودی برایش ندارد (کلینی، 1407: ج 1: 32)، توجه داده‌اند.

ظاهراً این تعبیر، هم ناظر به مفید بودن ماهیت دانش است و هم ناظر به تناسب آن با مخاطبان؛ که چه بسا دانشی برای برخی مفید و برای برخی دیگر غیر مفید باشد. رعایت این اولویت از جمله صلاحیتهای دانشی استاد اثربخش است. رسول خدا (ص) اشتغال به دانشهای ناکارآمد را آفت تعلیم و تعلم دانسته، می‌فرماید: درباره ستارگان آنقدر بیاموزید که برای تشخیص جهت در صحرا و دریا به آن نیاز دارید و درباره انساب آنقدر بیاموزید که خویش و بیگانه را تشخیص دهید و صله رحم به جا آورید و از ادبیات عرب آنقدر بیاموزید که کتاب خدا را بفهمید. (متقی‌هندی، 1409: ج 10: 219)

دو) مخاطب‌شناسی و زمان‌سنجی: بدون شک انسانها از نظر باورها، روحیات، سلاقی، شخصیت، شرایط خاص خانوادگی و محیطی با یکدیگر متفاوتند و تعامل درست با آنان، مستلزم شناخت حداقل اندکی از این ویژگی‌هاست. گرچه شناخت دقیق کار دشواری است، اما احاطه بر برخی ویژگی‌های عام مانند ویژگی‌های جوانان و شیوه‌های اداری آنان، محیط تربیتی برخی اقوام یا طبقات جامعه و مانند آن، این امکان را به استاد می‌دهد که خود را در فضای ذهنی، فکری و عاطفی متربی قرار داده، با درک موقعیت او آموزش دهد. واقعیتی که می‌توان آن را آموزش فعال نامید. نقطه مقابل آن، یاد دهی انفعالی است که مربی در صدد است تا متربی را در موقعیت خود قرار دهد.

روایاتی از این قبیل که پیامبر (ص) فرمودند: کسی که کودکی دارد باید با او کودکانه رفتار کند (حرعاملی، 1409: ج 21: 486) یا کلام امام سجاده (ع) که: از جمله حقوق نصیحت‌خواه آن است که با کلامی با وی سخن بگویی که عقل او طاقت و توان آن را داشته باشد؛ زیرا هر عقلی دارای درجه‌ای از فهم است (حرآینی، 1363: 269)، نشان‌دهنده اهمیت مخاطب‌شناسی است. از طرف دیگر، توجه به ویژگی‌های متربیان باید در بستر زمان صورت گیرد. برخی از

ویژگی‌ها ناظر به نسلی در یک دهه خاص با تحولات فکری و اجتماعی و فرهنگی ویژه است که غفلت از آن، در کاهش اثربخشی استاد سهم بسزایی دارد.

4. منش

مقصود از منش، شاکله استاد و ویژگی‌های عام شخصیتی اوست که به شکل مستور و نامحسوس در فرایند یاددهی و یادگیری عمیق تأثیر گذارند. منش، مجموعه‌ای از خصایص به نسبت ثابتی است که با عمل فرد ارتباط دارد و از راه تکرار و تمرین رفتارهای اخلاقی که سبب پیدایش عادات اخلاقی مناسب می‌شوند، به دست می‌آید (وجدانی، 1393: 51). به نظر می‌آید تأکید برخی رهنمودهای اسلامی در حیطه آموزش، ناظر به منش استاد و اهمیت تأثیرگذاری آن در مخاطب است که در ادامه به نمونه‌هایی اشاره می‌شود.

یک) عمل به مقتضای علم: رهبر علمی در صورتی می‌تواند بر باور مخاطبان خود اثرگذار باشد که خود به آنچه می‌داند، عمل کند. قرآن کریم علم بدون عمل و دعوت بدون التزام را به سختی نکوهش کرده (ص: 2)، آن را مصداق خودفراموشی می‌داند (بقره: 42). لذا معلمی که به دانش خود عمل نمی‌کند، در روایات به سنگی تشبیه شده که بر دهانه نهری افتاده و کشتزار را از آب محروم می‌کند و خود نیز از آن نمی‌نوشد (منای، 1415، ج 4: 206)؛ زیرا دیگران با مشاهده حال او به گفتارش اعتنا نمی‌کنند و در نتیجه، چون تیرانداز بی‌کمانی است که کاری از پیش نمی‌برد.

دو) شرح صدور: تربیت، رسالتی پر مشقت و تدریجی است که نیازمند سعه صدر، ظرفیت بالا و روحیه استقامت است که نبی خدا، موسی (ع) در ابتدای رسالت بزرگ خود، آن را از خداوند طلب می‌کند (طه: 25) و حق تعالی از اعطای این منش به خاتم‌الانبیاء (ص) با لسان منت سخن می‌گوید (انشراح: 1). این بدان سبب است که مریب باید در برابر ناهنجاری‌ها و رفتارهای نامطلوب حوصله کند و با حُسن درایت و تدبیر، فرصت اندیشیدن و بازنگری را به متعلم بدهد و نباید در این مسیر در پی نتایج زود بازده باشد. امام سجاده (ع) صبر را از کلیدی‌ترین ویژگی‌های معلم در تعامل با شاگرد می‌داند که استاد با وجود آن می‌تواند رشددهنده و راهنما باشد (حرانی، 1363: 261). به همین سبب، به زینت کردن علم به بردباری¹ توصیه شده است؛ زیرا تنها معلمان برخوردار از سعه صدر، توانایی شکوفا کردن استعداد شاگردان خود را دارند. (بائِل و شانون، 14: 1367)

سه) نرم‌خویی و فروتنی: منش نرم استاد، فروتنی و رعایت احترام به دانشجو، قلب و روح او را جذب می‌کند. امام علی (ع) ایجاد محبت در مخاطب را از آثار کلام نرم دانسته، می‌فرماید: «کسی که کلامش نرم است، محبتش واجب است» (مجلسی، 1403، ج 68: 396). در برخی روایات دیگر، فروتنی سرلوحه دانش و میوه آن محبت ذکر شده است. اصولاً تواضع و دانش رابطه تعاملی دارند؛ علم با فروتنی به دست می‌آید و خودش نیز باعث تواضع می‌شود.

1. قال الصادق (ع): اطُّبُوا الْعِلْمَ وَ تَزَيَّنُوا مَعَهُ بِالْجَلْمِ وَالْوَقَارِ. (کلبی، 1407، ج 1: 36)

شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی ♦ 305

چهار) اعتماد آفرینی: گرچه تخصص و احاطه بر دانش، عامل مهمی در مقبولیت یافتن استاد نزد دانشجویان است، اما به تنهایی کافی نیست. افزون بر آن، وثاقت و صداقت استاد است که منجر به خلق فضای اعتماد میان او و دانشجو می‌شود.

منش اعتماد آفرین معلم می‌تواند تردیدهای روانی را از بین ببرد و افزون بر آن، در مواردی می‌تواند همان کاری را انجام دهد که استدلال عقلی و علمی انجام می‌دهد. در واقع؛ اطمینان شاگرد به صداقت استاد، بیش از استدلال‌های عقلانی و منطقی در وی مؤثر است و هرگاه بین این دو تعارضی به وجود آید، دومی مقدم است (داوودی، 1384: 179). لذا در رهنمودهای اسلامی به رابطه معنادار میان عدم صداقت و نفی اثربخشی تأکید شده است؛ از جمله اینکه: هرگاه عالم به علم خود عمل نکند، موعظه اش در دلها نفوذ نمی‌کند؛ چنانچه باران بر سنگ صاف می‌لغزد. (مجلسی، 1403، ج 2: 39)

پنج) آزادمنشی: بی‌رغبتی به مطامع دنیوی و آزادی از اسارت زنجیرهای مال و مقام و شهرت و ...، از جمله لایه‌های پنهان شخصیتی استاد است که ناخودآگاه در رفتار و گفتار او بروز یافته، بر اثربخشی کلام می‌افزاید. به نظر می‌آید تأکید انبیا (ع) در رسالت تربیتی خود بر عدم درخواست هرگونه اجر و منفعت، ریشه در همین حقیقت دارد (مود: 51؛ شعرا: 127). البته دنیاطلبی به اشکال مختلفی می‌تواند بروز نماید؛ از جمله جاه‌طلبی و حب شهرتی که استاد را وادار می‌دارد تا برای دستیابی به برتری بیشتر یا از روی حسادت به تخریب شخصیت علمی و رفتاری اساتید دیگر پردازد. امام صادق (ع) می‌فرماید: اگر عالمی را دوستدار دنیا یافتید، او را در کار دین خود متهم سازید! زیرا هر دوستدار، در بند چیزی است که آن را دوست می‌دارد. (کلینی، 1407، ج 1: 46)

وجه دیگری از حریت، آزاد اندیشی استاد است. مقصود از اندیشه آزاد، تفکر سیال و بی‌منا و تأثیرپذیر نیست، بلکه اسیر اندیشه‌های مشهور نبودن و خود را در بند مکاتب فکری و ایسم‌ها و افکار رایج زمان محصور نکردن است. اندیشیدن مستقل و مبتنی بر حق، ویژگی اساتید اثربخش است. سوگیری متعصبانه که در منش آموزشی و پژوهشی استاد بروز خواهد یافت، سبب کاهش اثربخشی خواهد شد. حریت و آزاد اندیشی که شجاعت علمی را در پی دارد، می‌تواند سبب تأثیرات بنیادین در بینش و منش شاگردان شود.

شش) پرهیز از خودستایی: گاه ممکن است استادی به دلیل باوری که نسبت به توان و تجربیات خود دارد، گرفتار تکبر و تفاخر شده، به تعریف و ستایش خود پردازد. البته این امر تأثیر عکس دارد؛ زیرا آدمیان به اقتضای فطرت خویش از افراد خودپسند و خودستا بیزارند. این امر از جایگاه استاد در نگاه دانشجو می‌کاهد، حتی اگر ویژگی‌های بیان‌شده حقیقت داشته باشند. معصوم (ع) می‌فرماید: «زشت‌ترین راستگویی‌ها تعریف کردن شخص از خودش است» (نیمی آمدی، 1410: 190). امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: «از دانشمندان خودبزرگ‌بین نباشید؛ زیرا منش باطل شما، کلام حق شما را از بین می‌برد» (کلینی، 1407، ج 1: 36). قرآن کریم، رمزگشایی از باطن پسندیده افراد را شأن خداوند تبارک و تعالی دانسته، آدمیان را از آن نهی می‌کند: «خودستایی نکنید، پروردگار به کسی که پرهیزگار باشد داناتر است». (نجم: 32؛ نسا: 49)

5. کنش

مقصود از کنش در این پژوهش، صلاحیتهای وظیفه‌ای است که به طور خاص در فضای تعامل استاد و دانشجو بروز می‌کند و می‌توان از آن به عنوان اخلاق حرفه‌ای نیز نام برد. این ویژگی‌ها قابل تقسیم به دو بخش آداب آموزشی و مهارتهای آموزشی است.

یک) آداب آموزشی

- **التزام به اسباب معنوی:** یکی از التزاماتی که سهم بسزایی در تأثیرگذاری استاد دارد، فضای معنوی حاکم بر کلاس است. این امر در رهنمودهای اسلامی با مواردی از جمله التزام به یاد خدا در آغاز و پایان درس رقم می‌خورد. در سخنان پیامبر خاتم(ص) آمده است که هر امر مهمی که در آن بسم‌الله نباشد بی‌نتیجه است(حر عاملی، 1409، ج 7: 170) و در سیره عملی آن حضرت بر ختم درس به دعا و طلب غفران از خطاها تأکید شده است(شهید ثانی، 1409: 220). حضور استاد با وضو در کلاس نیز از نمونه‌هایی است که در سیره الگوهای اسلامی وجود داشته و جزئی از برنامه درسی پنهان به شمار می‌رود که تأثیر تکوینی خود را بر مخاطب خواهد گذاشت.

- **شفقت و خیرخواهی:** نظام رفتاری استاد با دانشجو بر نوع تلقی او از شاگرد استوار است. وجود شاگرد، فرصتی است که استاد برای انجام وظیفه دانشوری در اختیار دارد و فایده‌ای که در دنیا و آخرت از ناحیه شاگرد به او می‌رسد، بیشتر از هر کس، حتی فرزندان اوست(شهید ثانی، 1409: 190). با این رویکرد، استاد باید شاگرد خویش را عمیقاً دوست داشته، نسبت به او مهربان و دلسوز باشد؛ پیوسته از احوالش پرس و جو کند تا از نیک و بدش با خبر باشد و با سخاوت محصول مطالعات خود را به او ببخشد(تهرانی، 1391: 208). امام سجاده(ع) در تبیین حق شاگرد از شفقت و خیرخواهی معلم نسبت به او به عنوان یکی از ویژگی‌های رشد‌آفرینی استاد یاد می‌کنند.(حرانی، 1363: 261)

- **اعتراف به عجز علمی:** یکی از آداب مهم آموزشی، اعتراف به ندانستن است. گاهی استاد در هنگام سؤال، با مخفی کردن جهل خود، پاسخی جاهلانه عرضه می‌دارد به بهانه اینکه اگر دانشجو جهل او را بفهمد، نسبت به سایر معلوماتش نیز تردید خواهد کرد. این در حالی است که مکتب تربیتی اهل بیت(ع) نتیجه را برعکس دانسته، نفس این اعتراف را اعتمادساز می‌شمرد. امام علی(ع) می‌فرماید: آنچه را نمی‌دانی مگو؛ زیرا در غیر این صورت، در بیان آنچه می‌دانی نیز متهم به نادانی می‌شوی(تمیمی آمدی، 1410: 765). امام صادق(ع) نیز این اعتراف را نشان علم دانسته و می‌فرماید: دانشمند کسی است که وقتی درباره موضوعی از او سؤال می‌شود که نمی‌داند، می‌گوید خدا آگاه‌تر است.(مجلسی، 1403، ج 74: 419)

در نگرش اسلامی، توقف در هنگام جهل، حق خداوند بر بندگان دانسته شده است و واگذاری آن به خداوند با عبارت «لله اعلم»، نشان از ارتباط دائمی استاد با حق تعالی در جهان‌بینی توحیدی دارد. امام باقر(ع) می‌فرماید: حق خدا بر بندگان این است که بگویند آنچه می‌دانند و سکوت کنند آنجا که درباره آن نمی‌دانند.(کلینی، 1407، ج 1: 43؛ مجلسی، 1403، ج 2: 113)

شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی ♦ 307

در حالی که برخی اساتید، فرار از کم شدن اعتبار خود را در پاسخ دادن به سؤالات ندانسته می‌دانند، امام علی(ع) فرار را در اعتراف به عجز علمی می‌داند: «هنگامی که از شما درباره آنچه نمی‌دانید سؤال شد، فرار کنید. گفتند چگونه فراری؟ فرمود: بگویند خدا می‌داند». (شهید ثانی، 1409: 215)

- رعایت تساوی در فرایند یاددهی: امام صادق(ع) می‌فرمایند: در زمینه دانش باید همه مردم در نظرت یکسان باشند و برخی را بر برخی دیگر الهی خواهد بود. (شریف القرشی، 1408: 181)

- توجه به ظرفیت دانشجو: قرآن کریم بر وجود تفاوت‌های فردی در تکوین انسانها و ضرورت توجه به آن اشاره فرموده است (روم: 22). گزاره‌های قرآنی ترجیح ندهی (طوسی، 1406، ج 3: 6). این امر از تساوی در نگاه و سؤال و جواب گرفته تا توازن تشویق و تنبیه، همگی را شامل است؛ چنانچه در سیره رسول خدا(ص) آمده است که حتی در نگاه به یارانش در مجلسش، تساوی را رعایت می‌کردند (مجلسی، 1403، ج 16: 280). تفاوت قائل شدن میان شاگردان به سبب امور مالی یا شهرت یا جایگاه اجتماعی خانواده و مانند آن، بر اساس تفکر اسلامی موجب عواقب ناگواری برای معلم در روز جزای

مبنی بر تطابق تکلیف با وسع هر انسان نیز به صورت غیر مستقیم بر همین امر تأکید دارند (بقره: 286). رسول خدا(ص) از این امر به عنوان روش تربیتی واحد در سیره معلمان الهی یاد کرده‌اند: «ما گروه انبیا مأموریم به اندازه و قدر عقول مردم سخن بگوئیم» (المعقلانی، 1986، ج 6: 274). امام صادق(ع) نیز در تعامل با شاگردانش به این مهم توجه داشته‌اند؛ آنجا که یکی از شاگردانش (مؤمن طاق) را به مناظره با مخالفان تشویق می‌کنند، در حالی که شخص دیگری از شاگردان را از این امر نهی می‌کنند و چون از این اختلاف عملکرد پرسش می‌شود، تبسم کرده، می‌فرمایند: مؤمن طاق چون وارد بحث و مناقشه با مخالف می‌شود، چنان توانمند است که پرواز می‌کند؛ اما دیگری چنین مهارتی ندارد. (حرانی، 1363: 308)

- اهتمام به ارزشیابی: ارزشیابی وسیله‌ای برای تعیین میزان موفقیت برنامه در رسیدن به اهداف آموزشی مطلوب است (کیامنش، 1383: 18). هرچند به ظاهر چنین تصور می‌شود که سنجش پایان‌دهنده فعالیت‌های آموزشی استاد و تابع هدف‌های اوست، اما واقعیت این است که تا حدودی ارزشیابی تعیین‌کننده تلاش‌های دانشجویان است؛ از این نظر، سنجش مقدمه تصمیمات جدید آموزشی است (سیف، 1379: 10). سیره امام صادق(ع) نیز نشان‌دهنده ضرورت ارزشیابی در میان فراگیران است؛ آنگاه که شاگردانشان را در معرض مناظره با مخالفان و پاسخگویی به شبهات قرار داده، پس از آن به گونه‌ای دقیق آنان را ارزیابی و نقاط ضعف و قوتشان را تبیین می‌کنند: «حمران بن أعین از حق سؤال کرد و او آن را نمی‌دانست و بر او غلبه کرد و أبان حق را با باطل آمیخت و با قیاس بر او غلبه کرد و تو ای هشام بن سالم! فرود و فراز بهتری داشتی و اما هشام بن حکم به حق سخن گفت و او را مبهوت ساخت...» (مجلسی، 1403: 9، ج 23)

دو) مهارت‌های آموزشی

- انگیزه آفرینی: تعلیم و تربیت تنها آموزش درستی‌ها به مخاطب نیست، بلکه ایجاد علاقه و رغبت به درستی‌ها نیز است. گرچه این امر از آگاه‌سازی مخاطبان نسبت به اهداف دانش و کاربردهای آن آغاز می‌شود، اما تنها منحصر

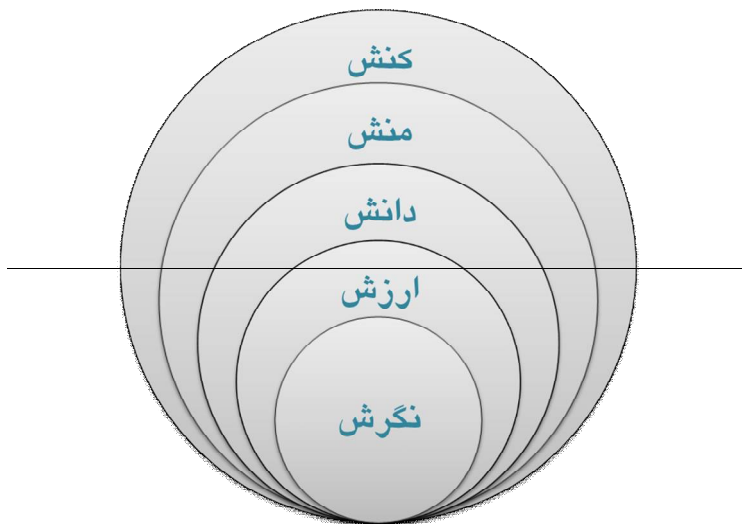
در این نیست. دارا بودن انگیزه در خود استاد و علاقه‌مندی و علم به کارایی دانشی که در اختیار دیگران می‌گذارد، از عوامل مؤثر در ایجاد انگیزه در مخاطبان است. اساتیدی که خود به آنچه می‌گویند چندان علاقه و اعتقادی ندارند، هرچند به خوبی آن را تدریس و تفهیم کنند، اما قادر نخواهند بود انگیزه‌آفرینی کنند. تشویق متریبان به سؤال کردن، در سیره عملی الگوهای اسلامی با هدف انگیزه‌آفرینی بوده است. پیامبر(ص) می‌فرماید: «خوب سؤال کردن، نیمی از علم است» (کراجکی، 1410، ج 2: 189). تبیین مفاهیم با روش طرح سؤال نیز از نمونه‌های انگیزه‌آفرینی است که در سیره امام صادق(ع) نمونه‌های فراوانی وجود دارد: «روزی امام به یکی از شاگردان فرمودند: آیا می‌دانی بخیل کیست؟ پاسخ داد: شحیح همان بخیل است. سپس امام به تشریح مفهوم پرداختند که شح از بخل شدیدتر است. بخیل به آنچه در دست اوست بخل می‌ورزد، ولی شحیح نسبت به آنچه در دست دیگران و خودش است بخل دارد» (ابن بابویه، 1413، ج 2: 63). در حالی که امام از ابتدا می‌توانستند شحیح را معنا کنند، اما با طرح سؤال، خواسته‌اند در متریبی انگیزه واکاوی و تفکر و دقت نظر ایجاد کنند.

- مهارت نقد و نقادپروری: اساتید اثربخش کسانی‌اند که خود توانمندی نقد دارند و تربیت شاگردانی نقاد را نیز هدفگیری کرده‌اند. منظور از نقد در اینجا نگاهی گله‌مندانه و شکایت‌آمیز به مطالب نیست، بلکه نگاهی تیزبینانه است (سیف، 1379: 550). چنین اساتیدی به شاگردان خود جرأت اظهار نظر را می‌آموزند، حتی اگر مخالفت با نظر استاد باشد. طرح سؤال و هدایت گام به گام در رسیدن به پاسخ صحیح، واداشتن دانشجو به واکاوی مطالب در کلاس، انضباط و روشمندی اندیشه، با دقت مطالعه یا شنیدن سخنان مخالف خود، از شیوه‌های جلوگیری از تقلید در حیطه اندیشه‌ورزی است. امام علی(ع) می‌فرماید: نقدکنندگان کلام باشید(برقی، 1371، ج 1: 230؛ مجلسی، 1403، ج 2: 96) و در همین راستا، همگان را به مهارت خوب شنیدن دعوت می‌کنند: «گوش خود را به خوب شنیدن عادت بده». (نیمی آمدی، 1410: 457)

- پرهیز از گفتن همه دانستنی‌ها: یکی از مهارت‌های آموزشی آن است که استاد توانایی طبقه‌بندی دانش خود را داشته باشد و توجه کند که نباید هر آنچه می‌داند را به دانشجو انتقال دهد. چه بسا بسیار از دانسته‌های استاد برای مخاطبان قابل درک و هضم نباشد یا به گونه‌ای مورد شبهه و سوء استفاده قرار گیرد. امام علی(ع) در گفتگویی خصوصی با کمیل بن زیاد به این حقیقت چنین اشاره می‌فرماید: «بدان که در اینجا دانش فراوانی است (اشاره به سینه‌اش فرمود) که اگر برای آن افراد شایسته‌ای می‌یافتم، انتقال می‌دادم» (نهج‌البلاغه: حکمت 147). در جای دیگر می‌فرماید: این گونه نیست که هر آنچه پنهان است، سزاوار آشکار شدن از سوی تو باشد و نیز مجاز نیست هر آنچه برای تو معلوم است، به دیگری تعلیم نمایی (ابن ابی‌الحدید، 1404، ج 20: 336). در نامه وصیت‌گونه خود به امام حسن(ص) نیز تصریح کرده‌اند که: «آنچه نمی‌دانی نگو و همه آنچه هم که می‌دانی، مگو» (نهج‌البلاغه: نامه 31). این امر در رهنمودهای اسلامی مظهر اندیشه‌ورزی دانسته شده است: «هیچ عقلی مانند اظهار جهل کردن نیست». (نیمی آمدی، 1410، 769)

- بهره‌گیری از فنون آموزشی: اثربخشی در آموزش تنها معطوف به محتوای مناسب نیست، بلکه چگونگی بهره‌گیری استاد از فنون آموزشی نیز سهم وافری در یادگیری عمیق دارد. سادگی کلام و دوری از تکلف در عین عمیق بودن محتوا،¹ ارائه محتوای طبقه‌بندی شده،² آموزش عملی به جای سخنرانی صرف، بهره‌گیری از تمثیل و تشبیه و مانند آن با هدف محسوس کردن محتوای نظری و ذهنی، در کنار بهره‌گیری از فناوری آموزشی، از فنون تأثیرگذاری است که در الگوهای اسلامی دیده می‌شود. پیامبر(ص) برای تفهیم صراط مستقیم و راههای انحرافی، در جلوی خود روی زمین خطی مستقیم کشیدند و فرمودند: این راه خداست؛ سپس راههای دیگری در اطراف آن کج و معوج کشیدند و فرمودند: این راههای شیطان است(الصالحی الشامی، بی تا ج 9: 400)؛ یا آنکه اصحاب خود را به بیابانی خشک و بی آب و علف بردند و از آنان خواستند تا هیزم جمع کنند. اصحاب گفتند: یا رسول الله! در این بیابان هیزم یافت نمی‌شود. فرمودند: هر کس هر قدر می‌تواند هر چند اندک! چون هر کس مقدار اندکی آورد و هیزمها انباشته شد، فرمودند: گناهان نیز اینگونه جمع می‌شوند. برحذر باشید از گناهان کوچک که رفته‌رفته مانند این هیزمها پشته می‌شوند. (کلینی، 1407، ج 2: 288)

در شکل 2، ارتباط لایه‌ای مؤلفه‌ها نشان داده شده است:

شکل 2: ارتباط لایه‌ای شایستگی‌ها (مؤلف)

1. در روایات معصومین(ع) از آفات معلم، «زیاده‌روی در آراستن سخن به الفاظ زاید» است.(مجلسی، 1403، ج 2: 52)
2. روایاتی نظیر اینکه «مؤمن مؤمن نیست مگر اینکه سه خصلت در او باشد ...» از امام رضا(ع) یا «همه امور دین بر چهار قسم است ...» از امام کاظم(ع)(تحف‌العقول، 456 و 430)، نمونه‌ای از این طبقه‌بندی دانش در آموزش است.

(و) بحث و نتیجه گیری

هدف اصلی این پژوهش، شناسایی و طبقه‌بندی شایستگی‌های اساتید اثربخش تراز دانشگاه انقلاب اسلامی از طریق مطالعه نصوص دینی بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در آموزه‌های اسلامی این صلاحیتها به پنج بخش نگرش، ارزش، دانش، منش و کنش قابل تقسیم است که در دو بخش شایستگی‌های زیربنایی و روبنایی یا لایه‌های زیرین و فوقانی شایستگی جای می‌گیرند.

در مدل اسلامی؛ نگرش و ارزش، لایه‌های زیرین شایستگی اساتید و دانش و منش و کنش، لایه‌های روین است و هر یک متضمن زیرمقوله‌هایی متناسب با غایت تعلیم و تربیت در اسلام‌اند. از سوی دیگر، می‌توان نگرش و دانش استاد را جزء صلاحیت‌های شناختی او، ارزشها را مربوط به صلاحیت‌های عاطفی، منش را صلاحیت رفتاری و از کنش به مثابه صلاحیت وظیفه‌ای یا حرفه‌ای استاد یاد کرد.

گرچه نتایج به دست آمده در برخی موارد با برخی نتایج پژوهشهای گذشته همسویی دارد، اما از آنجا که در پژوهشهای انجام‌شده اغلب از روش کمی استفاده شده است که پژوهشگران بر اساس پرسشنامه مشخص و بسته به پاسخ دانشجویان یا اساتید، به اولویت‌بندی نتایج از دیدگاه استاد یا دانشجو متناسب با رشته‌ای خاص پرداخته‌اند؛ بررسی نگرشها و ارزشهای اساتید که پشتوانه منش، رفتار و کنش است، مغفول مانده است. به عبارت دیگر؛ به لایه‌های روین صلاحیت و شایستگی، بیش از لایه‌های زیرین توجه شده است. ضمن اینکه مؤلفه‌هایی چون: عمل به مقتضای علم، شرح صدر، اعتمادآفرینی، حریت و آزادمنشی و استقلال فکری، پرهیز از خودستایی، اعتراف به عجز علمی، نقادپروری والتزام به اسباب معنوی در فرایند علم‌ورزی، از موضوعاتی است که در نتایج پژوهشهای حاصل از دیدگاه دانشجویان و اساتید بدان اشاره نشده و نصوص دینی بر آن تأکید دارند. بر این اساس، پیشنهادهای ذیل ارائه می‌شود:

- غنی‌سازی شاخصه‌های اسلامی برگرفته از این پژوهش، با انجام پژوهشهای دیگر در زندگی و سیره علمی-آموزشی علمای بزرگ اسلامی.
- تلاش در جهت آگاهی‌بخشی به اساتید و تقویت شاخصه‌های اسلامی در اعضای هیئت علمی از طریق دوره‌های معرفت‌افزایی اساتید در دانشگاهها.
- انجام پژوهشهای کمی در محیطهای دانشگاهی با هدف ارزیابی میزان تحقق این معیارها در اعضای هیئت علمی.
- اولویت‌بخشی به این شاخصه‌ها در گزینش اعضای هیئت علمی دانشگاهها به منظور اثربخشی بیشتر اساتید و در راستای تحقق دانشگاه در تراز انقلاب اسلامی.

شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی ❖ 311

- مصداق‌یابی برخی مؤلفه‌های تأکیدشده در اسلام؛ از جمله: شرح صدر، اعتمادآفرینی، آزادمنشی، استقلال فکری، التزام به اسباب معنوی و... متناسب با فضای دانشگاهی از طریق مصاحبه با اساتید اثربخش.

شناسایی و تقدیر اساتید واجد شایستگی‌های پیش‌گفته با هدف نهادینه‌سازی این ویژگی‌ها در فضای دانشگاهی و جهت‌دهی به اساتید جوان.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه، محمد بن حسین شریف الرضی (1414 ق). قم: هجرت.
- آصفی، محمد مهدی (1385). فلسفه تاریخ. قم: مؤسسه پژوهشی امام خمینی.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (1404 ق). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (1413 ق). من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ دوم.
- ----- (بی تا). التوحید. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه .
- اسدی، محمد؛ خلیل غلامی و کیوان بلندهمتا (1394). «عوامل و مؤلفه‌های بنیادی تدریس اثربخش در آموزش عالی از دیدگاه دانشجویان و اعضای هیئت علمی دانشگاه کردستان». اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره یازدهم، ش 1: 123-149.
- الصالحی الشامی، محمد بن یوسف (بی تا). سبل الهدی والرشاد فی سیره خیر العباد. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- العسقلانی، ابن حجر (1986 م). لسان المیزان. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- باتل، جی. ال. و رابرت ال. شاندن (1367). ایده‌های جدید در تعلیم و تربیت. ترجمه ماندانا سکوتیان. تهران: فرهنگنامه اسفار.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (1371 ق). المحاسن. قم: دار الکتب الإسلامیه، چ دوم.
- بنکداری، نسرین؛ طیبه ماهر وزاده و سید عباس هاشمی (1395). «ویژگی‌های استاد شایسته در آموزش عالی ایران: یک مطالعه کیفی». ره‌یافتی نو در مدیریت آموزشی، ش 27: 117-138.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (1410 ق). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دارالکتب الإسلامیه، چ دوم.
- تهرانی، مجتبی (1391). اخلاق الهی. تدوین و تحریر محمدرضا جباران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- چیت ساز، احسان (1390). اتقوی شایستگی اعضای هیأت علمی دانشگاهها و موسسات آموزش عالی کشور، تهران: دفتر مطالعات فرهنگی و برنامه ریزی اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
- حر عاملی، محمد بن حسن (1409 ق). تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه. قم: مؤسسه آل البيت.
- حرانی، حسن بن علی، ابن شعبه (1363). تحف العقول عن آل الرسول (ص). قم: جامعه مدرسین.
- حسینی زاده، علی (1385). تگوشی بر آموزش با تأکید بر آموزش دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چ سوم.
- خامسان، احمد؛ لیلا طالب زاده شوشتری و هادی پورشافی (1396). «اسنادهای اساتید موفق در تدریس اثربخش بر مبنای روش بنیادپختی نظریه». اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره سیزدهم، ش 3: 211-230.
- خداینده اوپلی، عباس؛ مهدی سبحانی نژاد و محسن فرمهبینی فراهانی (1393). «شناسایی و تحلیل باورهای معرفت‌شناختی دانشجویان». پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ش 71: 79-100.
- داوودی، محمد (1384). نقش معلم در تربیت دینی. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی ♦ 313

- دیالمه، نیکو، (1390). مفهوم‌شناسی سنت توفیق و اسباب تحقق آن از منظر وحی، فصلنامه کتاب قیم، دانشکده الهیات دانشگاه یزد، ش 4: 93-115
- سیف، علی‌اکبر (1379). اندازه‌گیری و ارزشیابی پیشرفت تحصیلی. تهران: آگاه.
- سیف، علی‌اکبر (1379). روان‌شناسی پرورشی (یادگیری و آموزش). تهران: آگاه.
- شریف القرشی، باقر (1408ق). النظام التربوی فی الاسلام، دراسه مقارنه. بیروت. دارالتعارف للمطبوعات.
- شصتی، سمانه (1389). «آموزش مبتنی بر شایستگی». راهبردهای آموزشی، دوره سوم، ش 2.
- شکورنیا، عبدالحسین؛ محمداسماعیل مطلق، علیرضا ملایری، عبدالرضا جهان‌مردی و حسین کمیلی ثانی (1385). «دیدگاه دانشجویان علوم پزشکی جندی‌شاپور اهواز نسبت به عوامل مؤثر در ارزشیابی استاد». آموزش در علوم پزشکی، دوره پنجم، ش 2: 110-101.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (1409ق). منیه المرید. قم: مکتب الاعلام الإسلامی.
- صدر، محمدباقر (1369). ستهای اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن. ترجمه حسین منوچهری. تهران: رجا.
- صفری، ثنا (1390). «ویژگی‌های فرایند تدریس - یادگیری در آموزش عالی». آموزش مهندسی ایران، ش 90: 73-90.
- طوسی، محمد بن الحسن (1406ق). استبصار. قم: دارالکتب الاسلامیه، چ چهارم.
- طوسی، محمد بن الحسن (1414ق). الامالی. قم: دار الثقافة.
- عابدینی، سمیرا؛ حسام‌الدین کمال‌زاده، صدیقه عابدینی و تیمور آقاملایی (1389). «معیارهای یک استاد خوب دانشگاهی از دیدگاه دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی هرمزگان». مجله پزشکی هرمزگان، ش 3: 245-241.
- قیچی، ابوالحسن و محسن علیزاده (1384). «روایی در تحقیق کیفی». فرهنگ مدیریت، ش 9: 19-5.
- قدمی، احمد؛ بهمن صالحی، شکوه سجادی و همایون ناجی (1386). «عوامل مؤثر بر برقراری ارتباط بین دانشجو و استاد از دیدگاه دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی اراک». آموزش در علوم پزشکی، دوره هفتم، ش 1: 154-149.
- قربانی، راهب؛ سعید حاجی آقاخانی، معصومه حیدری‌فر، فاطمه انداده و مرضیه شمس‌آبادی (1387). «بررسی دیدگاه دانشجویان دانشکده پرستاری و پیراپزشکی دانشگاه علوم پزشکی سمنان در خصوص ویژگی‌های یک استاد خوب دانشگاهی». مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی سمنان، جلد 10، ش 2 (پیاپی 30): 86-77.
- کانت، ایمانوئل (1374). تعلیم و تربیت. ترجمه غلامحسین شکوهی. تهران: دانشگاه تهران.
- کراجکی، محمدبن علی (1410ق). کنز الفوائد و دار الذخائر. قم: نشر ایران.
- کریمی، یوسف (1379). تگوش و تغییر آن. تهران: مؤسسه نشر و پرايش.
- کلینی، محمدبن یعقوب بن اسحاق (1407ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چ چهارم.
- کیامنش، علیرضا (1383). روشهای ارزشیابی آموزشی. قم: دانشگاه پیام نور.
- لیثی الواسطی، علی بن محمد (1376). عیون الحکیم و المواعظ. قم: دارالحديث.
- متقی هندی (1409ق). کنز العمال. تحقیق شیخ بکری حیانی. بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر (1403ق). بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الأئمه الأطهار. بیروت: دار إحياء التراث العربی، چ دوم.

- مظلومی محمودآباد، سید سعید؛ محمدحسن احرام‌پوش، زهره رهایی و طاهره سلطانی (1387). «ویژگی‌های یک استاد توانمند از دیدگاه دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد». *مجله پزشکی هرمزگان*، دوره چهاردهم، ش 3: 227-234.
- ملکی، حسن (1380). *صلاحیت‌های حرفه معلمی*. تهران: مدرسه.
- مناوی (1415 ق). *فیض‌القدیر*. تصحیح احمد عبدالسلام. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- وجدانی، فاطمه؛ محسن ایمانی نائینی و علیرضا صادق‌زاده قمصری (1393). «بررسی انتقادی سه دیدگاه رایج تربیت اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه طباطبائی». *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ش 2: 43-65.
- Asadi, M.; Kh. Gholami & K. Bolanhematan (3015). "Fundamental Items of Efficient Teaching in Higher Education from The Students And Professors of The Kordistan University Point of View". *Quarterly Journal of New Thoughts on Education*, 11(1): 123-149.
- Asefi, M. (2006). *Philosophy of History*. Qom: Imam Khomeini Research Institute.
- Husseinizade, A. (2006). *A Glimpse at Education with Focus on Religious Education*. Qom: Howze and University Research Center.
- Ibn Abi'l-Hadid, A. (1404). *Comments on the Peak of Eloquence*. Qom: Mar'ashi Najafi library.
- Ibn Babawayh, M. (1413). *Man La Yahduruhu al-Faqih*. Qom: Islamic Publication Office.
- Kant, I. (1995). *Reflections on Education*. Trans. By: Gh. Shokuhi. Tehran: University of Tehran Publication.
- Kiamanesh, A. (2004). *Educational Evaluation Method*. Qom: Payame Noor University.
- Maleki, H. (2001). *Qualifications of Teaching Profession*. Tehran: Madrese Publication.
- Sadr, M.B. (1990). *Social Tradition and Philosophy of History in Quran*. Tehran: Raja Publication.
- Saif, Ali Akbar (2000). *Educational Psychology: Psychology of Learning and Instruction*. Tehran: Agah Publication.
- Saif, Ali Akbar (2000). *Measuring and Evaluation at Educational Progress*. Tehran: Agah Publication.
- Shahid Thani, Z. (1409). *Munya al-murid fi adab al-mufid wa al-mustafid*. Qom: Center of Publication of the Office of Islamic Propagation of the Islamic Seminary.
- Shasti, S. (2010). "Competency-based Education". *Iranian Journal of Educational Strategies*, 3(2): 77-80.
- Tehrani, M. (2012). *Divine Ethics*. Tehran: Publishing Organization of Institute for Islamic Culture and Thought.
- Tousi, M. (1406). *Al-Istibsar*. Qom: Dar al-kotob al-Islamiyeh.
- Vojdani, F.; M. Imani & A. Sadeghzadeh (2014). "A Critical Study on Three Conventional Views Based on Allameh Tabataba'i Point of view". *Biannual Journal of Educational Science from Islamic Point of View*, 2(2): 43-65.

